

DISTSIIPLINEERITUD KIHNU KEEL

Küllli Laos. Kihnlasõ emäkiel. [Pärnu]: Kihnu Kultuuri Instituut, 2010. 240 lk.

Eesti dialektoloogias on rohkesti artikli mahus uurimusi, mis keskenduvad fonoloogilistele või morfoloogilistele erijoonetele, aga kõiki keeletasandeid hõlmavaid murde-monograafiaid võrdlemisi vähe. Viimastest väärivad erilist esiletõstmist Mari Musta „Kirderannikumurre”¹ ning Mari Musta ja Aili Univere „Põhjaeesti keskmurre”², mõlemad laia haardega põhjalikud uurimused. Linnulennulisem on Hella Keema võru keele ülevaade³, kitsama fookusega

¹ M. Must, Kirderannikumurre. Häälikuline ja grammatiline ülevaade. Tallinn: Valgus, 1987.

² M. Must, A. Univere, Põhjaeesti keskmurre. Häälikulisi ja morfoloogilisi peajooni. (Eesti Keele Instituudi toimetised 10.) Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus, 2002.

³ H. Keem, Võru keel. Tallinn: Emakeele Selts, Võru Instituut, 1997.

Salme Tanningu Karksi murraku kirjeldus⁴. Lisaks leiab vastava murde ülevaate tekstikogumike sarja „Eesti mured” iga köite sissejuhatusest.

Just sellisele taustale paigutub mulle ilmunud Külli Laose „Kihnlasõ emäkiel”, esimene täielik kihnu keele grammatika, mis hõlmab nii fonoloogiat, morfoloogiat kui ka süntaksit. Rääkida kihnu keelest pole paljalt poetiline vabadus, sest juba kümmekond aastat käib Kihnu dialektist kirjakeele kujundamine ja selle kasutamine nii meedias kui ka trükistes. Niisiis *kihnu kirjakeel*, lühemalt *kihnu keel*, mitte *kirjamurrak*.

Eeskätt õppevahendiks ja käsiraamatuks mõeldud „Kihnlasõ emäkiel” on ühtaegu nii deskriptiivne kui ka normatiivne teos. See lubab teda mõne kandi pealt kõrvutada Sulev Iva monograafiaga „Võru kirjakeele sõnamuutmissüs-

⁴ S. Tanning, Karksi murrak. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus, 2004.

teem”,⁵ mis on muidugi hoopis teist masti teaduslik käsitlus. Loomulikult oleks kõige õigem võrrelda kihnu kooligrammatikat vastava võru õpikuga, kuid üllataval kombel pole võrukesed selle väljaandmiseni jõudnud.⁶

Kihnu keel on praegu enesekehtestamisel umbes samas seisus nagu võru keel kümme aastat tagasi, kuigi kihnukeelseid publikatsioone on märksa hõredamalt. Pole ka ime, sest rahvaarvust tulenevalt on võrukeste intellektuaalne potentsiaal kümneid kordi suurem kui tillukesel kihnu kogukonnal. Pealegi algas võru keele standardiseerimine juba 1990. aastate algul ja muutus sihipäraseks pärast Võru Instituudi avamist (1995). Üldse oli võrukeste lähete koht tunduvalt parem, sest võru murre on saja viiekümne aasta jooksul risti ja põiki läbi kammitud: esimene võru grammatika ilmus juba 1864. aastal.⁷ Peale üksikute detailuurimuste võis Külli Laos toetuda ainult Theodor Saare käsikirjalistele ülevaadetele „Kihnu murde häälikud” (1958), „Kihnu murde vormiõpetus” (1959) ja „Ülevaade Kihnu verbist” (1959), mis on kokku seatud noogrammatikute vaimus ega klapi kooligrammatika ega käsiraamatu ülesehitusprintsipiidega.

„Kihnlasõ emäkiele” ülesehitus järgib põhikoolis kehtivat eesti keele ainekava. Sellest tulenevad ka kordused. Raamatu esimeses jaos (V ja VI klass) keskendutakse ortograafiale ja sõnaliikidele, aga esitatakse ka käänd- ja pöördõnade paradigma. Teine jagu

⁵ S. Iva, Võru kirjakeele sõnamuutmisüsteem. (Dissertationes philologiae Estonicae Universitatis Tartuenssis 20.) Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 2007.

⁶ Grammatika aset täidab siiani õbluke (16-leheküljeline) brošüür „Till’okõnõ tiijuhtj võro kirakeele manõq. Raamadukõnõ kyigilõ, kiä tahtva võro keelen lugõma ja kirotama oppi” (Toimõndj Jüvä Sullëv. Navi-Võru-Tartu: Võrovaimu Selc, 1994).

⁷ F. J. Wiedemann, Versuch ueber den Werroehstnischen Dialekt. St. Petersburg, 1864.

(VII klass) võtab põhjalikumalt ette sõnaliigid ning noomeni- ja verbivormistiku. Kolmandas jaos (VIII ja IX klass) on põhirõhk süntaksil ja sõnavaraõpetusel. Siin vaadeldakse ka eesti ja kihnu keele asendit vastandavalt soome-ugri ja eesti keeleruumis, käsitletakse põgusalt sõnavara päritolu ning tuuakse kokkuvõtlikult välja kihnu keele peamised erijooned. Nagu õpikule kohane on iga peatüki juures rohke harjutustik. Raamatu viimane peatükk „Kihnu keel ning kombed – avastamist veel kui palju!” on Mark Soosaarelt. Peaaegu oleksin unustanud: raamatule annab õnnistuse Karl Pajusalu eessõna.

Iga grammatika puhul on üks keskseid küsimusi kirjelduskeele valik. Hea oleks, kui metakeel erineks selgelt kirjeldatavast objektist. Kirjakeele analüüsil tagab piisava distinktsiooni ladinapõhjaline terminoloogia, dialektoloogias piisab enamasti eestikeelsest oskussõnavarast. Vaadeldavas raamatus kasutatakse grammatiliste kategooriate iseloomustamisel esiotsa küll eesti keelt, kuid minnakse siis sujuvalt üle kihnu keelele: „Asõõnu suab kiäni” ’käänata’ (lk 51), „käskijä kõnõmuõed” ’käskiv kõneviis’ (lk 148), „olõviku mjõtmusõ 1. püere” (lk 149). Läbinisti kihnukeelsed on instruksioonid harjutustiku juures: „Levä nende sõnadõlõ sünõnõümä!” ’Leia nendele sõnadele sünõnõüme’ (lk 31). Kõik see on küll armas, aga kas ka metodoloogiliselt mõttekas? Kihnu kogukond ei pääse niikuinii kakskeelsusest.

Kihnu keele kirjeldamisel on „Kihnlasõ emäkiel” igati usaldusväärne allikas, sest autor on hea keeletundega sünnipärane kihnlane, kes saab kasutada kahtlastel juhtudel introspektsiooni. Raamatus on registreeritud seiku, millele murdeuurijad pole seni tähelepanu pööranud, näiteks asjaolu, et *v*-kesksõna asemel kasutatakse enamasti tegijanime (*seüjä mullikas*, lk 59). Üldiselt on materjali analüüs ja katego-

riseerimine asjakohane ja järgib klassikaliste eesti grammatikate traditsiooni. Siiski tuleb siin-seal ette kobavaid formulatsioone: „Mitmuse olevat käänat kihnu keeles polegi, selle asemel kasutatakse samu eessõnu [p.o sidesõnu – J. S.], mis ainsuse oleva käände asemel: *nao* lapsõd, *kui* lapsõd olimõ” (lk 134); „Peenede võivad peale hammashäälikute e dentaalide (t, n, r, l, m) ka kaashäälikud [?!], enamasti tagavokaalsed sõnatüved” (lk 202). Üksikud apsud ei kahanda aga kuidagi teose väärtust. Tegemist on esimese kõiki kihnu keele tasandeid haarava süstemaatilise kirjeldusega, millest saab kerge vaevaga tuletada rangelt teadusliku käsitluse.

Järgnev ei puuduta enam niivõrd kõnealust raamatut kui kihnu keelekorraldust üldse.

Ootuspäraselt on ortograafia – mõistlikke kokkuleppeid eeldav valdkond – see, mis kõige rohkem kirgi kütab. Õpetlik on võru kirjaviisi käekäik. 1995. aastal fikseeris komisjon niinimetatud standardkirjaviisi, milles ilmusid 2005. aastani kõik Võru Instituudi väljaanded ja suurem osa muust kirjavarast. Selles kirjaviisis materjalidele tugineb ka võru keele õpetus koolides. Eesti kirjakeele ortograafiast erineb see peamiselt kahe tähe, *y* ja *q* kasutamise poolest, kusjuures esimene tähistab kõrget *õ*-d ja teine larüngaalklusili. Võörtähed äratasid aga võrukeste hulgas nii suurt vastuseisu, et 2002. aastal lõpetas ainus võrukeelne ajaleht *Uma Leht* standardkirjaviisi kasutamise. Mõne aja pärast lihtsustati ka standardkirjaviisi, loobudes *y*-st, nii et praegu eristab võru ortograafiat eesti omast vaid üks märk *q*, millest ei saa kuidagi lahti öelda, sest ta tähistab omaette foneemi (vrd *maa* ja *maaq* 'maad').⁸

Ka kihnu ortograafia toetub eesti kirjakeele ortograafiale. Seda põhimõtet on järgitud sihtasutuse Kihnu Kultuu-

⁸ S. I v a, Võru kirjakeele sõnamuutmisüsteem, lk 233 jj.

riuum kvartalilehe Kyne väljaandmisel ja kooli kirjavara koostamisel.⁹ Ainuke iseärasus on üla-*e*, mis märgib meta-teetilise palatalisatsiooni puhul konsonandile eelnevat lühikest *e*-ainest: *na^erma* 'narrima', vrd *naerma*.¹⁰ Selline metatees on regulaarne ka diftongistunud pika vokaaliga sõnades, näiteks *pu^{aet}: puadi*. Nüüd aga kipub selles pisukeses ortograafiaküsimuses välja kujunema kaks leeri. Kuigi tegu on sama nähtusega, kasutab „Kihnlasõ emäkiel” siin teistsugust notatsiooni (*pu^{aet}*) ja räägib triftongist (lk 15). Päril triftongi mõõtu, nagu näitab foneetiline spektraalanalüüs,¹¹ see häälikuühend ei ole, erinedes ehtsatest triftongidest sõnavormides *mü^{öen}* 'mõön', *sua^ele* 'saele' ja *pu^{öest}* 'poest'. Kuid peamine pole häälikuühendi kvaliteet. Hoopis tähtsam on see, et ühe nähtuse erinevaid ilminguid käsitletak samal viisil. Siis on seaduspära kergemini hoomatav ja koolilastelegi mõistetav. Praegu ilmutab autor meta-teetilise palatalisatsiooni käsitlemisel ka ise ebakindlust, hälbides kohati ortograafiapeatükis sõnastatud reeglist, nagu tunnistavad kirjakuju *kala^{sua^ek}* 'kalasaak' (lk 85), *rua^ev* 'kraav' (lk 203) jt. Võõras tähemärk tekitab võõrastust ja küllap on seetõttu sellest loobutud ka äsja Kihnu Kultuuri Instituudi egiidi all ilmunud lasteraamatus „Aett, eit ning mia”, andmata endale aru, et seeläbi minnakse vastuollu ühe eesti (ja kihnu) ortograafia põhiprintsiibiga: diftongi järel kirjutatakse klusiil ühekordselt.

⁹ Kihnu lugõmik. Koostanud Ly Leas, Külli Sepp ja Evi Vesik. Kihnu: Kihnu Kultuuriruum, 2004; Aabets. Koostanud Külli Laos. [Pärnu]: Kihnu Kultuuri Instituut, 2009.

¹⁰ „Kihnlasõ emäkiel” teeb tarbetult erandi sisekaoliste vormidele, käskides kirjutada *s*, *l* ja *r* konsonantühendis kahekordselt: *kjössma*, *lassma*, *grillmä*, *tellmä*, *na^errma* (lk 15).

¹¹ Vt J. S a n g, Ühest fonotaktilisest kollisioonist (Kihnu näitel). – Keel ja Kirjandus 2009, nr 11, lk 812–813.

Kihnu keeles peaks ühtse normingu- ni jõudmine olema märksa lihtsam kui võru kirjakeeles, kus tuleb tasandada üheksa murraku erijooned. „Puhtkeeleliselt on Lääne- ja Ida-Võru murdepruuk isegi erinevamad kui Ida-Võru ja Setu...” väidab Sulev Iva.¹² Esitades küll iga kategooria puhul kõik murdevariandid, jõuab ta kirjakeele normi kajastavates koondtabelites küllaltki ühtsete paradigmadeni. „Tekkiva võru ühiskeele üheks tunnuseks on keele struktuuri lihtsustumine, mis toimub osalt loomulike tendentside tõttu keeles, osalt aga väga intensiivsete eesti keele mõjude ning neist tuleneva kõikuva keeletunnetuse kompensatsioonina. Domineerivaks on muutumas niisugused vormimoodustusmallid, kus ühele kindlale grammatilisele kategooriale vastab üks grammatiline tunnus.”¹³ Pangem kõrva taha, sest see seaduspära peaks kehtima mujalgi.

Kihnus pole sellist geograafilist variatiivsust, kuigi kergeid lahknevusi võib eri külade uususes täheldada sealgi. See-eest on Kihnus palju paralleelvorme ja grammatilist homonüümiat, mida kirjakeele funktsioneerimise huvides võiks teadlikult piirata. *ks ~ s(s)*-formant esineb umbisikulises tegumoes (*jätässe ~ jätäkse*), tingivas kõneviisis (*suass ~ suaks*), mineviku eitavas kõnes (*uatass* 'ei vaadanud'), seesütlevas käändes (*suurõs ~ suurõss*), saavas käändes (*suurõks ~ suurõs*). Ohtlikke kattumisi tuleb ette tingiva kõneviisi ja eitava kõne vormides (*uatass* 'vaataks' või 'ei vaadanud') ning seesütleva ja saava käände puhul (*suurõs* 'suures' või 'suureks'). Siin oleks kihnu kirjakeeles vaja otsustavat korraloomist, kuid grammatika piirdub üksnes tagasihoidliku soovitusega: „Eitava kõne puhul on parem [tingivas kõneviisis] *ss*-vormi mitte kasutada” (lk 146). Keel ei talu

¹² S. Iva, Võru kirjakeele sõnamuutmisüsteem, lk 23.

¹³ S. Iva, Võru kirjakeele sõnamuutmisüsteem, lk 35.

pikalt eri kategooriate vormilist kokkulangemist ja võtab kasutusele uued eristused. Tartu ja Mulgi murdes on *n*-lõpu kadu viinud kindla kõneviisi oleviku ainsuse 1. ja 3. pöörde kokkulangemiseni ja osalt seetõttu on hakanud levima põhjaeestilised *p*-lõpuga 3. pöörde vormid (*tulep, saap*). Või näide võru ühiskeelest: „Lühenenud konditsionaalivormid on paljudes verbitüüpides identsed ainsuse kolmanda pöörde vormidega: *jääs, kirotas, kargas* jne. [---] Eespool kirjeldatud dramaatilise kokkulangemise vältimiseks ongi ehk ühelt poolt Ida-Võrus üldistunud ühtne *siq*-lõpp ja teiselt poolt Lääne-Võrus tekkinud uus, mineviku *nU(q)*-kesksõna kujuline konditsionaali tunnus: *jäänüq, kirotanuq*, mis on praeguseks üsna levinud ka Ida-Võrus ja setus.”¹⁴

Kirjakeele loomisel on oluline seegi küsimus, millisele ajalisele kihistusele keelestandard rajada. Kui võtta aluseks meediast ja kooliharidusest mõjutatud noorte keel, siis kaob murdearhiivis talletatud vorme, võib tulemuseks olla keelekuju, millel puudub elujõud. Kihnu (nagu ka võru) keeles on võetud aluseks vanema põlvkonna uus. „Kihnlasõ emäkiel” on vana ja uue ainese vaagimisel üldiselt tasakaalukas. Siiski võib kohati täheldada arhaiseerivaid püüdlusi, vastuseisu keele loomupärasele lihtsustumisele analoogia põhjal: „Viimasel ajal on kihnu keelde ilmunud kindla kõneviisi oleviku umbisikulise tegumoe valed vormid: ~~üteldässe, seletätässe, koristatassõ, parandatõssõ, uadatassõ~~. Õige on *üeldässe, seletässe, koristassõ, parandassõ, uatassõ*, kuid *mõtöldassõ* ning mitte *möldassõ*!” (lk 157); „Kihnu keele õiget hääldust peavad lihvima ka sünnilt kihnlased...” (lk 204).

Tänapäeval ei saa ükski kogukond enam hakkama üksnes genuinse põlis-

¹⁴ S. Iva, Võru kirjakeele sõnamuutmisüsteem, lk 95.

sõnavaraga, vaid peab pidevalt adapteerima võõrast, ka rahvusvahelist leksikat. Selle kohta, kuidas seda teha, jagab näpunäiteid ka „Kihnlasõ emäkiel“: „võõrtähti ei hääldata ega kasutata kirjapildis: *tillevon* (*telefon*), *sokolaad* (*šokolaad*), *selee* (*žele*), *Saporoošots* (*Zaporožets*); pikk *e* järgsilbis diftongistub ehk muutub täishäälikuühendiks: *vinier* (*vineer*), *registrieriti*, *kombinieris*” (lk 21). Vokaalharmooniat asjaomases alapeatükis otseselt ei mainita, aga hajali näidetest selgub, et võõrsõnade kodustamisel tuleks rakendada sedagi.

Vokaalharmoniaga on Kihnus üldse keerulised lood, vokaalharmooniale ei allu liited *-kene*, *-line*, *-mine* (*lõhkõmine*); liited *-us*, *-ik*: *iku* võivad alluda

vokaalharmooniale (*tüetüsele* 'töötusele', *kärestiküd*), aga kui ei allu, siis käivitavad *õ*-harmonia ka eesvokaalsete sõnade järgsilpides (*piästlikulõ* 'pääsukesele', *küsimusõd*). Iseäralik frukt on sõna *tüdrik* 'tüdruk', mille paradigmas valitseb suur segadus: *tüdrikulõ* ja *tüdrikud*, aga *tüdrikäte* 'tüdrukute'. Igatahes vajab asi lähemat uurimist.

Mida öelda kokkuvõtteks? Külli Laose „Kihnlasõ emäkiel” on igati hinnatav saavutus nii kihnu (murde)keele kirjeldamisel kui ka kihnu kirjakeele standardi rajamisel. Kuigi grammatika ei paku alati vaieldamatuid keelekorralduslikke lahendusi, toob süsteemne käsitus esile probleemid, mille üle veel juurelda.

JOEL SANG